

Muhayyo TO'RAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: torayevamuhayyo0@gmail.com

PhD G. Soatova taqrizi asosida

SHARIF YUSUPOV IS A RESEARCHER OF KHUDOYAR KHAN PERIOD SOURCES

Annotation

In the article, the sources that covered the fate and activities of the last khan of Kokan, Khudoyor Khan, the scientist Sharif Yusupov, who made a great contribution to the development of Uzbek literature, source studies and historiography, were analyzed and made impartial comments. As a result, historical truths about the fate of Khudoyar Khan were revealed through literary and historical sources.

Key words: Source studies, archival documents, lamentation, biography, ignorance, period, correspondence, historical truth, colonialism.

ШАРИФ ЮСУПОВ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОЧНИКОВ ПЕРИОДА ХУДОЯР-ХАНА

Аннотация

В статье проанализированы и даны беспристрастные комментарии источников, освещавшие судьбу и деятельность последнего хана Кокана Худоёр-хана, учёного Шарифа Юсупова, внесшего большой вклад в развитие узбекской литературы, источниковедения и историографии. В результате через литературные и исторические источники были раскрыты исторические истины о судьбе Худояр-хана.

Ключевые слова: Источниковедение, архивные документы, плач, биография, незнание, период, переписка, историческая правда, колониализм.

SHARIF YUSUPOV - XUDOYORXON DAVRI MANBALARI TADQIQOTCHISI

Anotatsiya

Maqolada o'zbek adabiyoti tarixi, manbashunoslik va tarixshunoslik rivojiga katta hissa qo'shgan olim Sharif Yusupovning Qo'qonning so'nggi xoni Xudoyorxon taqdiri va faoliyati yoritilgan manbalar tahlil qilinishi, xolis mulohazalar yuritilgan. Natijada Xudoyorxon taqdiriga oid adabiy va tarixiy manbalar orqali tarixiy haqiqatlar ochiqdigan.

Kalit so'zlar: Manbashunoslik, arxiv hujjatlar, marsiya, biografiya, jaholat, davr, yozishma, tarixiy haqiqat, mustamlaka.

Kirish. O'zbek matnshunosligi va manbashunosligining bugungi kunga qadar rivojlanib, tarixiy haqiqatlarning ochiqdigan manbashunos olimlarning xizmati taxsinga loyiqdir. Ular mumtoz manbalarga nuqtadon matnshunos va manbashunos sifatida yondashib, manbashunoslikning turli amaliy masalalarini fanga olib olib kirganini alohida ta'kidlash kerak. O'zidan boy ilmiy asarlar qoldirgan ana shunday zabardast manbashunos va matnshunos olimlardan biri, filologiya fanlari doktori, professor Sharif Yusupovdir.

Ustoq haqida filologiya fanlari doktori, professor Begali Qosimov: "Toshkentning so'nggi 100-150 yillik tarixini, mahalla-ko'ylarini, osori atiqalarini, qo'yingki, bek amaldorlaridan qozi-yu quzotlarigacha, idora mahkama imoratlaridan boyvachalarini yig'ilib turadigan samovlarigacha bekami-ko'st biladigan kishi" deya ta'riflaydi. [Sharif Yusupov. 1999, 3b].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qo'qonning so'nggi xoni Xudoyorxonning ayanchli taqdiri, shahzodalarning keyingi hayoti, rus bosqinchilarining yurtimizda yuritgan siyosati borasida bir qancha tarixiy manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Tarixdan qo'rqoq, rus bosqinchilariga o'z tinchligini o'ylab taslim bo'lgan maishatparast xon sifatida tasvirlanib kelgan bu shaxs borasida ko'proq salbiy taassurotlar xalq ongida saqlanib qolgan. Bunga sabab xalqimizning qon-u joniga singib ketgan, o'zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan biri Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanidagi Xudoyorxon obrazidir. Asar orqali Xudoyorxon shaxsiyati maishatparast sifatida ongimizga muhrlangan.

Aslida esa xonning ayanchli qismati, murakkab hayot yo'li borasidagi ma'lumotlardan hammamiz ham xabardor emasmiz. Sharif Yusupov - ana shunday haqiqatlarni aniqlashda ter to'kkan fidoyi olimdir. Xudoyorxon borasidagi haqiqatlar bir qancha tarixshunos va manbashunos olimlar tadqiqotlarida sayqallandi. Ayniqsa, manbashunos Sharif Yusupov bu borada salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Uning "Xudoyorxon va Furqat", "Xufiya qatlamlar" kitoblari, "Xonning so'nggi ilinji" singari

maqolalari buning yaqqol dalilidir. Sharif Yusupov boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq manbalarni qiyosiy tadqiq qildi va tag zaminidagi haqiqatlarni aniqlashga intildi. Olimning ilmiy izlanishlari bejiz ketmadi. Uning tadqiqotlari natijasida ko'pgina tarixiy sirlar ochiqdigan.

Tahlil va natijalar. Xudoyorxon hayoti davomida Qo'qon xonligi taxtiga 3 marta o'tirgan ammo uning rus bosqinchilari tomonidan vatanidan ayri holda tutilgani, qolgan umrini sarson-sargardonlikda kechirishga majbur qilingani, Qo'qon taxtini necha marotaba qaytarish borasida chekkan zahmatlari xususida Sharif Yusupov o'sha davrda ijod qilgan ijodkorlarning asarlari, arxiv materiallar, yozishma va maktublardagi ma'lumotlarga tayanib mulohazalar yuritadi. Ayniqsa, bu borada olim Furqat mulohazalariga tayanadi. Olim "Xudoyorxon va Furqat" asarining debochasida ta'kidlaganidek, "Furqatning yoshlik yillari poytaxt "Xo'qandi latif"da, yurtga Sayid Muhammad Xudoyorxon hukmfarmonlik qilgan davrda o'tdi. Shu vajdan Qo'qon xonligining oxirgi yillarida, bir tomondan. Toj-taxtning mahalliy da'vogarlari, ikkinchi tomondan, ulardan ko'ra allaqancha yovuzroq va hiylagarroq bo'lgan rus bosqinchilari so'ngra xonni taxtdan ag'darish, yurtga istagancha beboshlik qilish yo'lida amalga oshirgan ne-ne ishlarni ham, bu ishlarni oqibatida xalq boshiga tushgan behisob jabr-jafolarni ham bo'lajak shoir o'z ko'zi bilan ko'rgan, qayta-qayta qalbi zirqirab his etgan edi" - [Sharif. Yusupov. 1995, 3] deya keltiradi.

Bundan tashqari, Furqat xonning kenja o'g'li Fansurullobek bilan samimiy do'stona munosabatda bo'lganligi, hamda shoir "Sabog'a xitob" deb atalgan katta she'riy maktubida alohida ehtirom bilan misralar yozganligini ko'rishimiz mumkin.

Xudoyorxon uchinchi marta xonlik taxtini egallaganda rus bosqinchilari Buxoro amirligining Jizzax va O'ratepa shaharlarini egallab o'z hokimyatini o'rnatadi. Ana shu vaziyatda Xudoyorxon rus bosqinchilariga o'z xohishi bilan taslim bo'ladi shu vajdan ko'pchilik tarixchilar uni qo'rqoqqa chiqarishadi. Sharif Yusupov esa bu haqida ehtimol yaxshi qurollangan

armiyasi bor bosqinchiga bas kelolmasligini bilgani va keyinchalik kuch to'plab hujum qilish istagi bo'lgan bo'lishi mumkin tarzidagi mulohaza yuritadi.

Olim Xudoyorxon davri, uning ayanchli taqdiri, farzandlari bilan aloqador voqealarni yoritir ekan o'sha davrda yashab ijod qilgan shoir Furqat, shuningdek, Niyoziy Xo'qandiyning "Ilg'or ahli qissasi", Mulla Qori Qunduziyning "Tavorixi manzuma", Mulla Avazmuhammad So'fi Attorning "Tuhfatut tavorixi xon", Mahjur Xo'jandiyning "Tarixi Xo'qand", Shavqiy Namangoniyning "Jangnomai Xudoyorxon", Abdulg'afurning "Zafarnomai Xudoyorxon" singari yirik asarlardagi ma'lumotlarga tayanadi. [Sharif Yusupov. 1995, 36] Ushbu asarlarda so'nggi Qo'qon xoni hukmronligining turli yillari qalamga olingan. Shuningdek, Olim N.Ostromovning "Rossiya Arxeologiya jamiyati Sharqshunoslik bo'limi "Axborot"ida chop etilgan muallifi noma'lum deb kiritilgan ikki asar haqidagi chalkashliklarni aniqlaydi. Bu ikki asarning biri muxammas bo'lib, ikkinchisi O'rmonbek vafotiga bag'ishlangan marsiyadir [Sharif Yusupov. 1995, 38].

Zavqiyshunos olim Hoshimjon Razzoqov Zavqiyning "Tanlangan asarlar"ini nashrga tayyorlash davomida "Demish xon" sarlavhali muxammasni Zavqiy qalamiga oid deya nashrga berib yuborganini aslida esa bu radifi bir xil bo'lsada qofiyasi, shaxslarga yondashuvda farq borligini aniqlaydi. Sharif Yusupov izlanishlari davomida bu muxammasni Zavqiyning do'sti, qo'qonlik shoir Usmonxo'ja Zoriy qalamiga mansubligini ma'lum qiladi.

Olim Zavqiyning muxammasi matni bilan Zoriyning muxammasi matnini solishtirir ekan, undagi farqli jihatlarni keltirib o'tadi. U Zavqiy xon haqidagi asari yetti band - o'ttiz besh misradan iborat bo'lib, unda shoir Xudoyorxon timsolini asosan salbiy ko'rinishda tasvirlaganligini, u boshqa zamondosh ijodkorlar singari xonga achinib ham o'tirmaganligini ta'kidlaydi. Xudoyorxon vafotidan so'ng unga bag'ishlab yaratilgan muxammaslar orasida Zavqiyning asari ikki yetakchi jihati bilan ajralib turadi. Bu jihatlarining birinchisi Xudoyorxon timsolini asosan salbiy planda gavdalantirishdan, ikkinchisi esa general-gubernator fon Kaufman Xudoyorxonga nisbatan xiylagarlik va zolimlik qilganini oshkora aytishdan iborat [Sharif Yusupov. 1995, 41]. Olim Furqat, Kotib, Havoiy-Umidiy asarlarida Xudoyorxon fojeasini qalamga olganida, unga nisbatan achinish, hamdardlik tuyg'ulari mavjudligini keltiradi.

Sharif Yusupov Furqatning "Muxammas Muhammad Xudoyorxon tilidan" nomli muxammasi haqida fikr yuritir ekan asar uch marta nashr etilganligini ta'kidlab, asar birinchi marta "Rossiya Arxeologiya jamiyati Sharqshunoslik bo'limi "Axborot"ning 1893-yilgi sakkizinchi sonida nashr etilganligi, keyinchalik ushbu asar Abdulla Avloniyning "Adabiyot" to'plamida, inqilobdan keyin esa 1971-yilda "Mehnat va turmush" oynomasining 5-sonida filologiya fanlari doktori Sobirjon Ibrohimov tomonidan nashr etilib, bu ikki nashrda asarning so'zboshisi tushib qolganligini ta'kidlab o'tadi. Olim Furqat ijodiga yuzlanar ekan shoirning muxammasi o'sha davrda yaratilgan Kotib muxammasi bilan bir mavzuda yozilganligiga qaramay ular o'rtasida farq bor ekanligini tushuntiradi. Furqat muxammasi xon tilidan yozilgan bo'lsa, Kotib muxammasi muallif tilidan yozilgan. Furqat Xudoyorxon toj-taxtining zavolga yuz tutishining asosiy sababi qilib xonning maishatparastligi ekanligini ko'rsatishi bilan farqlanishini keltirib o'tadi.

Olim Furqatning "Ahvolot" asari haqida so'z yuritir ekan shunday yozadi: "...Qo'qon xonligining so'nggi davri va Xudoyorxonning hukmdor sifatidagi faoliyati va oxirgi vaqtdagi qismati bilan bog'liq ko'pgina jihatlar haqida qimmatli manba vazifasini o'taydigan asardir". [Sharif Yusupov. 1995, 66].

Ko'pgina tadqiqotchilarimiz tomonidan kommunistik mafkura hukmronligi davrida nohaq ta'na toshlariga ko'mib tashlangan "Qasida"da Furqat Xudoyorxon hukmronligining so'nggi oylari bilan bog'liq alam-iztirobli voqealar tasviriga munosib o'rin ajratadi. Bunda u o'z xiyonatkorona qilmishlari bilan Qo'qon xonligini o'ris mustamlakachilari oyog'i ostiga tashlab berishga olib kelgan o'jar va kaltabin, mol-dunyo va amalga mukkasidan ketgan hamyurtlarini avvalgi asarlarida deyarli uchramaydigan achchiq istehzo bilan, aytish mumkinki, masxara ohangida hajv qiladi, ularning asl qiyofasi, qilmish-

qidirmishlari ustida o'quvchini o'ylantirib qo'yadigan timsollardan foydalanadi" [Sharif Yusupov. 1995, 67].

Sharif Yusupov Furqatning asarlarini tahlil qilar ekan, Qo'qon xonligi so'nggi davri va so'nggi xon Xudoyorxon haqida deyarli barcha asarlarida shoirning bu hukmdorga e'timodi, uning fojeali qismatidan qattiq iztirob chekkanligi shundoqqina sezilib turishini, "Muxammas Muhammad Xudoyorxon tilidan" asarida u o'zini xonning duogo'yi ekanini, xonga "diyda giryon" tarzida ta'riflaganligini ta'kidlaydi.

Olim Xudoyorxon hayotining so'nggi oylari haqidagi ba'zi tafsilotlarga marg'ilonlik shoir Havoiy-Umidiyning "Maktubchai xon" manzumasini o'rganish davomida qimmatli ma'lumotlarga duch kelgadi. Manzumadan aniqlanishicha, xon Abdulrahim og'a Abdulaziz og'li ismli shaxs bilan qay tariqa tanishgani va fon Kaufman bilan xat almashib turishida shu inson vositachi bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar ham uchraydi. Olim manzumadagi quyidagi baytni keltirish orqali xonning Bo'mbayda turgan vaqtdagi ahvoli haqidagi ma'lumotlarni o'quvchiga tanishtiradi.

Ki shohi Inglisdin chiqdi buyruq,

Bu yerda turmasun deb xon, bo'lub o'q.

Ki to uch kungacha qolmay yo'qolsun,

Xabar yetmay chiqib tez, yo'lni olsun.

Bu mahkumdin chiqib boshqa viloyat,

Borib orom olsun ul salomat, [Sharif Yusupov. 1995, 26]

Bu misralar tahlili orqali xonning bu davlatga ham sig'maganini, shu yerdan ham quvilganini ko'rishimiz mumkin.

Sharif Yusupov ko'pgina tarixchi, muarrixlar va shoirlarning asarlarini o'rganish mobaynida Xudoyorxon davrida soliqlar haddan tashqari og'ir bo'lganligini ta'kidlab, "Xudoyorxon taxtdan ketib, sal keyinroq Karruxda vafot etganidan so'ng xonning fojiali taqdiri xususida asar yozgan muarrix va shoirlarning shu masalada uning faoliyatini oqlamaganini qayd etadi. Zavqiy, Kotib kabi shoirlar xonning mol-dunyoga o'chligi, xatto, shariatda bo'lmagan meros solig'ini joriy etganligi, alohida ta'kidlashganligi haqida ma'lumot beradi. Olim Kotibning asariga yuzlanar ekan, bu ishda asosiy aybni xonning xos vaziri Iso avliyoga qo'yaganligini quyidagi misralar orqali ifodalaganligini ta'kidlaydi:

Vasiqa mansux aylab, Mustafo shar'ini xor etti,

Yig'ib, hech kimga bermay pul-xazina beshumor etti,

Zavqiy bu ishda bevosita xonning o'zini ayblab, Xudoyorxon tilidan yozilgan quyidagi misralari orqali

Vasiqa buzg'onim, albatta boshimg'a balo bo'ldi,

Tushub el ichra g'avg'o, sho'ru sharrg'a muftalo bo'ldi. [Sharif Yusupov. 1999, 44].

Olim Xudoyorxonning taxtga chiqishi va taxtdan ag'darilishi haqidagi ma'lumotlar bilan tanishar ekan, xalq ko'z o'ngida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan "vatan ozodligi uchun jon olib jon bergan xalq qahramoni, istiqloq jangchisi" sifatida ko'klarga ko'tarilgan soxta Po'latxon" aslida qonxo'r zolim bo'lganligi, Umidiy-Havoiy "Maktubchai xon" dostonida soxta Po'latxon yosh go'daklarni kundaga qo'yib chopishga zo'r bergani uchun "Zahhoki soniy" deb atashini qayd qilib o'tadi.

Olimning Xudoyorxon taqdiri va shajarasiga oid izlanishlari boshqa tarixchi olimlarning ilmiy mulohazalaridan tubdan farq qiladi. Nabijon Boqiyevning Qo'qon xonligi tarixiga oid maqolasida Xudoyorxonning onasi Musulmonqulining singlisi edi degan fikrini "puxta dalillanmagan" deya e'tiroz bildirib, Seralibek (Xudoyorxonning otasi) Jarqinoy va So'naoy deb ataluvchi bu qizlarning biri talas, ikkinchisi bag'ish qabilasidan bo'lgan [Sharif Yusupov. 2003, 75] tarzidagi xulosalarni beradi.

Xulosa. Umuman olganda, Sharif Yusupov ilmiy faoliyati davomida ko'pgina tarixiy haqiqatlar oydinlashdi. Olim ilmiy izlanishlari davomida har bir manbani yaratilish tarixiga jiddiy e'tibor qaratdi. Boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq uning tabiatidagi sinchikovlik, tarix va adabiyot ilmiga bo'lgan muhabbat tufayli bir qancha xalq nazaridan chetda saqlangan va sir tutilgan haqiqatlar oydinlashdi. Olim ilmiy faoliyati davomida Furqat biografiyasiga, Qo'qon xoni Xudoyorxon shaxsiyatiga va shuningdek, o'sha davrda yashagan bir qancha ijodkorlar hayotiga oid bahs-munozaralarga oydinlik kiritdi.

ADABIYOTLAR

1. Юсупов Ш. Хуфия қатламлар. Т.: Маънавият, 1999. 3-44
2. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т.: Шарқ, 1995. 3-67
3. Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. Т.: Маънавият, 2003. 74-81
4. Юсупов Ш. Фурқат йўлларида. Т.: Адабиёт ва санъат, 1984.-Б. 3-10
5. Sharif Yusupov. "Xonning so'nggi ilinji" "O'zbek adabiyoti va san'ati" gazetasi. 2004-yil 48-son
6. Фурқат ижодиёти (Мақолалар тўплами). Т.: Фан, 1990. 224
7. Юсупов Ш. Санъат ва ҳайрат. –Т.: Маънавият, 1997. 35-45
8. Юсупов Ш. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ва Фурқат. Т.: Ўзбекистон, 1992. -Б. 56-65
9. Н. Жобборов. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Ф.ф.д... диссертация, Т.: 2004. 18-32 бет
10. www.ziyouz.uz
11. Xurshid Davron kutubxonasi.uz
12. Uzpedia.uz